

UOT 332.

Cabbar İsrəfil oğlu İSMAYILOV
dosent, AKU,
Könül Yaşar qızı ABDULLAYEVA
magistrant
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
E-mail: konul.abdulla98@mail.ru

XƏZƏR DƏNİZİNİN İQTİSADI-SOSIAL MÖVQEYİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Xəzərin Azərbaycan sektorunun iqtisadi və sosial cəhətdən qiymətləndirilməsini, təbii sərvətlərin iqtisadi xarakteristikasını, beynəlxalq hüquqi statusunun mahiyyətini, dəniz akvatoriyasının ekoloji monitorinqinin proqnozlaşdırılmasını müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində sistemli yanaşma, analiz, məntiqi ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil metodlarından və üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın təbii əhəmiyyəti – Xəzər dənizinin təbii sərvətlərinin iqtisadi və ekoloji aspektdən düzgün qiymətləndirilməsindən, hüquqi status məsələsinin hazırkı dövrümüzdə mahiyyəti və nəticəsindən, dənizdə aparılan ekomonitorinqin tədqiqindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri – aparılan tədqiqat işinin nəticəsi onu deməyə əsas verir ki, Xəzər dənizinin təbii sərvətləri iqtisadi sferada olduqca əlverişli mövqedədir, əsas tendensiya isə çıxarılan neftin ekoloji sferada dəniz biotası üçün əlverişsiz olmasıdır. Eyni zamanda neft və qaz sektorunda həyata keçirilən layihələr, dənizin karbohidrogenlərlə çirklənmə dərəcəsi və s. tədqiq olunmuşdur. Hüquqi statusun mahiyyəti uzun illər ərzində 5 Xəzəryanı dövlət arasında ziddiyyətli müzakirələrə səbəb olmuş, lakin 12 avqust 2018-ci il tarixində 24 maddədən ibarət konvensiya ilə həllini taparaq ortaq razılığa gəlinmişdir. Ekoloji monitorinqin proqnozlaşdırılması Xəzərin Azərbaycana aid sektorunda intensiv və operativ şəkildə qiymətləndirilir və bu istiqamətdə istər qlobal, istərsə də lokal çoxməqsədli proqramlar işlənib hazırlanır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Tədqiqat işində araşdırılan və əldə olunan nəticələr rəsmi məlumatlarla adekvatdır və yenilik xarakterlidir.

Açar sözlər: *Xəzər dənizi, iqtisadi, sosial, ekoloji, təbii ehtiyatlar, müqavilə, konsorsium, layihə, neft, qaz, konvensiya, status, qiymətləndirmə, monitorinq.*

Giriş

Yer kürəsində ən böyük qapalı su hövzəsi olan Xəzər dənizinin sahəsi 392 min km², uzunluğu 1200 km, maksimal eni 466 km, minimal eni isə 204 km-dir. Xəzər dənizinin ətrafında 5 sahilyanı dövlət yerləşir: Azərbaycan, Rusiya, Türkmənistan, Qazaxıstan və İran. Xəzərin mövcud mineral resursları, həmin resursların mənimsənilmə tarixi, perspektivli neft və qaz yataqları, onların xarici investorlarla birlikdə hasilatının iqtisadi-sosial prioritetləri, eyni zamanda neft və qazın hasilatı zamanı ətraf mühitə vurulan zərər Xəzəryanı dövlətlər tərəfindən təhlil olunmuş və bu istiqamətlərdə dövlətlərarası əməkdaşlığın gücləndirilməsi təklif olunmuşdur. Bundan əlavə Xəzərin qumlu sahilləri, palçıq vulkanları, təbii landşaftları, qoruqlar və milli parklar, tarixi abidələri və s. Xəzəryanı dövlətlərə ekoturizmin inkişafı üçün mühüm imkanlar yaradır. Həmin imkanlar region ölkələrinə turist axınını gücləndirəcək. Bu da öz növbəsində kurort-rekreasiya imkanlarından daha səmərəli şəkildə istifadə və əhalinin sosial-iqtisadi rifahının yaxşılaşdırılmasına şərait yaradacaqdır.

Xəzər dənizi qiymətli təbii yataqlara, gözoşxayan rekreasiya resurslarına və ətraf mühitin mühüm faktoru olmaqla yanaşı həmçinin, əhəmiyyətli nəqliyyat infrastrukturuna da malikdir. Beynəlxalq qurumların həyata keçirdiyi layihələr nəqliyyatın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə şərait yaratmışdır.

Təbii ehtiyatların ekoloji cəhətdən qiymətləndirilməsi

Xəzər dənizi böyük həcmdə zəngin karbohidrogen resurslarına malikdir. Çoxtərəfli tədqiqatlara əsasən, Xəzərdə olan karbohidrogen ehtiyatının 200 milyard barelə çatdığı məlum olmuşdur. Müasir dövrdə Xəzərin şelf zonasında ildən-ilə yeni zəngin neft yataqlarının aşkar edilməsi həm Xəzərin iqtisadi-sosial mövqeyinin güclənməsinə, həm də inkişaf etmiş ölkələrin bu regionun təbii ehtiyatlarına olan marağının artmasına səbəb olmuşdur. Günümüzdə karbohidrogen yataqları hələ də kəşfiyyat mərhələsindədir.

Xəzərdə neft çıxarılmasına ilk dəfə onunla həmsərhəd olan ölkələrin torpaqlarında başlanmışdır. Xəzər neftini daşıyan ilk neft kəməri isə 1908-ci ildə tikilmişdir. Bu kəmərlə vasitəsilə Bakı nefti Gürcüstanın Batumi limanına daşınır, oradan isə xarici ölkələrə satılırdı. Lakin, 2-ci Dünya müharibəsindən sonra Xəzərətrafi ölkələrin qurudan çıxardığı neftin miqdarı azalmağa başlamışdı. Qurudakı neft artıq öz erasını başa vurmaqda idi. Neft mütəxəssisləri isə daha çətin və daha bahalı yolla dənizin özündən neftin çıxarılmasını təklif etdilər. Nəticədə ilk dəfə Xəzər dənizinin özündən neftin çıxarılması layihəsini mühəndislər 1930-cu illərdə hazırlayıb irəli sürdülər. 1948-ci ildə PirAllahı və Neft Daşları ərazilərində dənizdə ilk estakadalar qurulmağa başlandı. Dənizin özündə ilk neft quyusu isə 1949-cu ildə açılmışdır. Neft daşları ərazisində qurulan estakadalarda ilk neftin çıxarılmasına 24 avqust 1949-cu ildə başlanmışdır. Dünyada dənizdən ilk dəfə neftin çıxarılması həmin dövr üçün dünya tarixində əlamətdar hadisə sayılırdı. 1950-ci ildən sonra isə artıq dənizdən neft hasilatı kütləvi müstəviyə keçdi.

1994-cü il 20 sentyabr tarixində Bakıda “Gülüstan” sarayında “Əsrin müqaviləsi” adlanan müqavilə imzalandı. Müqavilə 400 səhifədən ibarət olub, 4 dildə tərtib edilmişdir və əsas strukturu dənizin dərinliyində yerləşən “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” neft yataqlarının istismarı və məhsulun pay bölgüsündən ibarət olmuşdur. “Əsrin müqaviləsi”ndə 8 ölkədən (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya, Səudiyyə Ərəbistanı) 13 şirkət (Amoko, Bp, MakDermott, Yunokal, ARDNŞ, Lukoyl, Statoyl, Ekson, Türkiyə petrolları, Penzoyl, İtoçu, Remko, Delta) iştirak edirdi. [1]

Yataqlardan çıxarılan neftin hasilatını beynəlxalq bazarlara daşımaq üçün yeni neft kəmərləri tikilib istifadəyə verildi. Belə ki:

- 1997-ci ilin sonlarında neftin Qara dənizə ixrac edilməsi məqsədilə Bakı-Novorossiysk (1330 km) neft kəməri istifadəyə verildi;
- 1999-cu ilin ortalarında Bakıdan Qara dənizin bir digər limanı olan –Supsaya (833 km) neft kəməri çəkilib istifadəyə verildi. Həmin ilin dekabr ayında Azərbaycan nefti ilə dolu olan ilk neft tankeri dünya bazarına çıxdı.
- 2002-ci ildə ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin(1768 km) əsası qoyuldu. Beynəlxalq və qlobal sferada mühüm əhəmiyyəti olan bu kəmərlə Azərbaycan Respublikasının enerji dəhlizinə çevrilməsində bir sensasiya yaratdı. 2005-ci il mayın 25-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin açılış mərasimi həyata keçdi, 2006-cı ildə isə Türkiyənin Ceyhan limanından Azərbaycan neftinin nəqli başlandı.

Bununla da Azərbaycan Respublikasının yeni neft strategiyası rəsmiləşdi. “Azəri-Çıraq-Günəşli” neft yataqları istismar olunduğu illər ərzində 500 milyon ton emal edirdisə, hazırkı ilimizdə bu göstərici 1 milyard tondan çoxdur. 14 sentyabr 2017-ci ildə imzalanmış olan yeni sazişdə isə “Azəri-Çıraq-Günəşli” neft yataqlarının istismarı 2050-ci ilə qədər uzadıldı.

Azərbaycan Respublikası neft ehtiyatları ilə yanaşı zəngin təbii qaz ehtiyatına da malikdir. Azərbaycanlı geoloqlar tərəfindən kəşf edilmiş Şahdəniz neft yatağı dünyanın ən zəngin qaz yataqlarından biridir. Lakin, kifayət qədər yetərli texnika və texnologiyaların olmaması səbəbindən yatağın potensial imkanları müəyyən edilməmişdir. 1996-cı ildə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin beynəlxalq neft qurumları ilə birgə konsorsium çərçivəsində Şahdəniz yatağının qaz ehtiyatı ilə zəngin olması aşkar edilmiş və əldə olunan nəticələr gözləniləndən artıq olmuşdur. Yataqda olan qaz ehtiyatının 1,2 trilyon m³ olması ehtimal olunur. Növbəti illərdə “Ümid” və “Abşeron”

yataqlarının kəşf edilməsi Azərbaycan Respublikasının böyük həcmdə qaz ehtiyatlarına malik olduğunu təsdiq etdi. 2011-ci ildə Avropa Komissiyası və Azərbaycan Respublikası arasında Cənub Qaz Dəhlizi üzrə Birgə Bəyannamə imzalandı. Şahdəniz yatağının istismarının ikinci mərhələsində konsorsium üzvləri 2013-cü ildə Bakı şəhərində növbəti qərara imza atdılar. Dekabrın 17-sində qərarın qəbul edilməsi mərasimində müxtəlif ölkələrin rəsmi nümayəndələrinin Heydər Əliyev Mərkəzində iştirakı həyata keçirilmişdir. Qərara əsasən, Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinə 28 milyard dollar investisiya cəlb edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2013-cü il oktyabrın 29-da Sərəncam imzalanmışdır. Sərəncamda “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsi çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının mənafeyini qorumaq və layihə iştirakçılarında dövlət dəstəyinin təmin olunması məqsədilə Dövlət Komissiyası yaradılmışdır. 2014-cü ildə Səngəçaldı Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin dövlət başçılarına, eləcə də beynəlxalq şirkətlərin rəhbərlərinin iştirak etdiyi “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsinin təməlqoyma mərasimi keçirilmişdir. Artıq Azərbaycanın hasil etdiyi qaz digər qonşu dövlətlərə ixrac edilməyə başlandı. İxracın həyata keçirilməsi məqsədilə yeni kəmərlər tikilib istifadəyə verilmişdir:

- 2007-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri tikilib istifadəyə verilmişdir. Hasil edilən qaz Gürcüstan, Türkiyə, Yunanıstana ixrac edilməyə başlanmışdır;
- 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın təşəbbüsü ilə Türkiyənin İstanbul şəhərində Azərbaycan ilə Türkiyə arasında Trans-Anadolu təbii qaz boru kəməri layihəsinə imza atılıb;
- 2013-cü ildə “Şahdəniz” konsorsiumu Trans-Anadolu təbii qaz boru kəməri ilə daşınacaq Azərbaycan qazının Avropa bazarına çatdırılması üçün Trans Adriatic Pipeline layihəsinə həyata keçirmişdir və hazırda kəmərin çəkilməsi yönündə işlər tamamlanmaq üzrədir.

Azərbaycan Respublikasının hazırkı dövrümüzdə təsdiqlənmiş qaz ehtiyatları 2,6 trilyon m³ olduğu güman edilir. Təkcə “Ümid” yatağının potensial qaz ehtiyatlarının 200 milyard m³-dən çox olduğu proqnozu verilmişdir. [2]

Neft və qaz ehtiyatları respublikamız üçün qiymətli sərvət olsa da, Xəzər dənizinin çirklənməsində payı olduqca böyükdür. Neft və neft mənşəli maddələr, qarışıqlar hər il külli miqdarda dəniz akvatoriyasını çirkləndirir. Hazırkı vəziyyət onu deməyə əsas verir ki, Xəzərin bütün akvatoriyası və dənizə axan demək olar ki, bütün çaylar neftlə çirklənməyə intensiv şəkildə məruz qalmışdır. 1950-1960-cı illərdə neftlə çirklənmə yalnız dənizin neft çıxarılan ərazilərində müşahidə olunurdusa, 1980-ci illərdə belə çirklənmə dənizin hər tərəfinə yayılmışdır. Digər çirkləndiricilərdən fərqli olaraq neft başqa sahələrə asanlıqla yayıla bilir, qismən uzunömürlüdür. Hesablamalara görə 1 kq neftin mineralaşması üçün 400 l dəniz suyunda olan oksigen sərf olunur. Neftin fraksiyaları su kütləsində digər toksikantları adsorbsiya edir, onların su mühitində miqrasiyasına şərait yaradır. Nəticədə suyun keyfiyyəti və oksigen rejimi pisləşir, suyun üst qatlarının atmosferlə balanslaşdırılmış əlaqəsini pozur və s. Neftlə çirklənmiş su mühitində zoobentos demək olar ki, yox olmuşdur. [3]

Məlumdur ki, dənizin səviyyəsinin dəyişməsi də Xəzərin çirklənmə mənbələrindən biridir. Bunun nəticəsində çirklənmiş ərazilərin, sahil ətrafında yerləşən neft-qaz mədənlərinin, infrastruktur tullantılarının suyun altında qalması baş verir. Xəzər Ekoloji Proqramının verdiyi informasiyalara görə, “qaynar” çirklənmə nöqtələri Xəzərin Azərbaycan sektoru üzrə Bakı buxtası, Abşeron yarımadası, Kür çayı və Sumqayıt şəhəridir. Neftlə çirklənmə quyuların dolması, çayların və neft axınının müvəqqəti daşqını və s. nəticəsində baş verir. Xəzər Ekoloji Proqramının verdiyi məlumatlara əsasən, neftlə çirklənmənin əsas mənbələri - təbii mənbələr(axın, eroziya) və çaylardır. [5]

Xəzərə 20 milyon tona qədər neft və onun birləşmələri qarışaraq onun suyunun əsas çirklənmə mənbəyi sayılır. 2002-ci ilin oktyabr ayında Xəzər dənizində Xəzər Gəmiçilik İdarəsinə məxsus olan Merkuri-2 gəmisi Neft Daşları adlanan ərazidən 10 km, Bakıdan isə 120 km məsafədə qəzaya uğrayaraq batmış və içərisində 2100 t neftin xeyli hissəsi dənizə dağılmışdır. Nəticədə su intensiv çirklənməyə məruz qalmış, dənizin ekoloji tarazlığı pozulmuşdur. [4]

Xəzər dənizinin beynəlxalq hüquqi statusunun mahiyyəti və nəticələri

Xəzərin beynəlxalq hüquqi statusu məsələsi uzun illərdir ki, çox mürəkkəb və ziddiyyətli məsələ olaraq qalır. Mövcud ziddiyyət bir neçə göstərici ilə şərtlənmişdir. Belə ki,

- İlk növbədə Xəzər regionunda vəziyyətin köklü dəyişilməsi, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqillik əldə etməsi;
- Transmilli korporativ qurumların Xəzərdə geosiyasi maraqlarını artırması;
- Xəzər dənizinin bir çox ölkələrin (ABŞ, Çin və s.) diqqət mərkəzinə çevrilməsi və s.

Xəzərin hüquqi statusu uzun müddət Rusiya və İran arasında imzalanmış ikitərəfli müqavilələr əsasında tənzimlənirdi. Hüquqi status anlayışının ilkin müddəaları Gülüstan (1813), Türkmənçay (1828), Rəşt (1731), Peterburq (1723) müqavilələrində əks olunmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, həmin müqavilələrdə hüquqi baxımdan status anlayışı mövcud deyildi.

1970-ci ildə ilk dəfə Xəzərin SSRİ-yə aid olan hissəsinin sektorlara bölünməsi məsələsinə baxılmış və bu təşəbbüsü SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi həyata keçirmişdir. Bu təşəbbüs nəticəsində Xəzər dənizi Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Rusiya və İran sektorlarına bölündü. Bu bölgədə Xəzərin hüquqi və beynəlxalq sferada qəbul edilmiş orta xətt prinsipi əsas götürülmüşdür. SSRİ-nin süqutuna qədər Xəzərin hüquqi statusu bu bölgüyə əsasən tənzimlənirdi. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması və sahil dövlətlərinin sayının artması ilə Xəzərin hüquqi statusu yeni mərhələyə qədəm qoydu. Uzun illərdir ki, Xəzəryanı dövlətlər olan – Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, İran, Rusiya Xəzərin hüquqi statusu barədə geniş müzakirə aparmışdır. Müzakirələrin əsas obyektini isə dənizin milli sektorlara bölünməsinin dövlətlər arasında razılığa gətirilməsi təşkil edirdi. Dövlətlər arasında gedən bu ziddiyyətli müzakirələr göstərdi ki, Xəzərin hüquqi statusu məsələsinə hər bir dövlət fərqli yanaşır və bu zaman hüquqi normalar yox, milli maraqlar əsas götürülür.

Xəzər dənizinin beynəlxalq hüquqi statusu məsələsinin inkişaf prioritetlərini anlamaq üçün 3 etapi nəzərdən keçirmək lazımdır:

- 1991-1994-cü illər – status probleminin öyrənilməsi, çoxtərəfli görüşlər keçirilərək problemin müzakirə edilməsi;
- 1995-1998-ci illər – sahilyanı dövlətlərin status məsələsi ilə bağlı mövqelərinin müəyyən edilməsi, çoxtərəfli görüşlərin intensivləşdirilməsi;
- 1999-cu ildən başlayaraq Rusiyanın Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı mövqeyinin dəyişməsi, hüquqi status ilə bağlı ikitərəfli razılıqların əldə edilməsi. [5]

2018-ci ilin 12 avqust tarixində Qazaxıstanın Aktau şəhərində “Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında” Konvensiya imzalandı. Həmin konvensiyanı Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 95-ci maddəsinin I hissəsinin 4-cü bəndini rəhbər tutaraq təsdiq etmişdir. Konvensiyanın iştirakçıları olan – Azərbaycan Respublikası, İran İslam Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Rusiya Federasiyası və Türkmənistan Tərəflər adlandırıldı. Tərəflər əməkdaşlıq, mehriban qonşuluq və qarşılıqlı anlaşma mühitini, Xəzər dənizinin qorunub saxlanılmasında davamlı inkişafın vacibliyini, dənizin iqtisadi, sosial, mədəni əhəmiyyətini və s. nəzərə alaraq 24 maddədən ibarət qanun barədə razılığa gəldilər. [6]

Ekoloji monitorinq və onun coğrafi qiymətləndirilməsi

Xəzər dənizi dünyanın ən böyük qapalı su hövzəsidir və buna görə də atropogen mənşəli çirklənmənin təsirinə intensiv şəkildə məruz qalır. Təbii sərvətimiz olan neftin çıxarılması dənizə və dənizdə yaşayan hidrobiontlara təsirini göstərməkdə hələ də davam edir. Xəzər dənizi üçün təhlükə törədən halların proqnozlaşdırılması, kritik vəziyyətlər yarandığı halda xəbərdarlıq edilməsi, insanların və dəniz canlılarının sağlamlığı üçün təhlükəli olan halların qarşısını almaq məqsədilə bütün il boyu fəsillər və illər üzrə çoxməqsədli tədqiqatlar aparmaq çox vacidir. Bu məqsədlə ekoloji vəziyyətin qiymətləndirilməsinin monitorinqinin idarə olunması üzrə proqram işlənib hazırlanmalıdır. Bütün deyilənləri ümumiləşdirsək belə nəticəyə gəlmək olar: Monitorinq – dənizin çirklənmədən mühafizə edilməsi məqsədilə çirklənmə mənbələrinin, dənizə axıtılan zəhərli və zərərli tullantıların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən edilməsi, dənizin çirklənmə

səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasından ibarətdir. Monitoring istiqamətində görülən tədbirlərə aşağıdakılar aiddir:

- çirkləndirici mənbələrin müəyyənləşdirilməsi;
- çirklənmə səviyyəsinin fiziki-kimyəvi və hidrobioloji göstəricilərinə nəzarət edilməsi;
- çirkləndirici maddələrin təhlükəlilik dərəcəsinin tədqiqi və bu maddələrin qatılığının zaman və məkan dinamikasının öyrənilməsi;
- təhlükə törədən çirkləndiricilərə qarşı mühafizə tədbirlərinin operativ şəkildə tətbiqi;
- il boyu müntəzəm və mütəmadi müşahidələrin aparılması.

Monitoring məqsədilə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Əlif Hacıyev Elmi-Tədqiqat gəmisini ilə kompleks ekoloji ekspedisiyalar təşkil edilir. Təşkil olunan kompleks ekoloji tədqiqatlarda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin və s. qurumların əməkdaşlarının iştirakı da təmin edilir. [7]

Xəzər dənizi ətraf mühitinin mühafizəsi, transsərhəd diaqnostik təhlillərin aparılması, pilot layihələrin aparılması və s. məqsədilə beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə “Xəzər Ekoloji Proqramı” adlı təşkilati-tədbirlər sistemi yaradılmışdır. Yarandığı gündən bu günə qədər Xəzər ekosisteminin rifahı, ekoloji monitorinqlərin düzgün qiymətləndirilməsi və s. tədbirləri özündə əks etdirən XEP-in əsas məqsədlərindən biri də Xəzər dənizinin təbii mühitinin mühafizəsi üzrə Çərçivə Konvensiyasının işlərinin başa çatdırılması olmuşdur. Bu proqramdan əlavə, Beynəlxalq Xəzər Təbii Mühafizə proqramı (İSAR) da 1998-ci ildən etibarən öz töhfələrini verməyə davam edir. Bu proqramın əsas məqsədlərindən biri isə 1999-cu ildə paytaxt Bakıda keçirilən “Xəzərin Ekoloji problemlərinin həllində ictimai təşkilatların əməkdaşlığının keçirilməsi və genişləndirilməsi” adlı konfransda öz əksini tapmışdır. Konfransda Xəzər dənizinin ekosisteminin qorunması və bu yolda həyata keçiriləcək tədbirlər sistemi müzakirə edilmişdir. Xəzər dənizinin ekosisteminin qorunması istiqamətində müəyyən edilən işlərə aşağıdakılar aiddir:

- Xəzər regionunda ictimai ekoloji monitorinq sisteminin yaradılması və inkişafı;
- Xəzərin mühafizəsi üzrə ekoloji mühafizə hərəkatının yaradılması;
- Xəzər dənizi üzrə sosial-iqtisadi qərarların hazırlanması və ekosistemin qorunması prinsipinin həyata keçirilməsi;
- Regionda ekoloji vəziyyətin pisləşməsinə yol verməmək;
- Xüsusi mühafizə olunan ərazilərin aşkar edilməsi, onların mühafizəsi istiqamətində tədbirlər sisteminin icrası;
- Biomüxtəlifliyin qorunması istiqamətində yeni texnika və texnologiyaların inteqrasiyası və s. [5]

ƏDƏBİYYAT

1. <https://sesqazeti.az/news/analytics/354640.html>
2. <https://president.az/azerbaijan/contract>
3. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. “Ekologiya, ətraf mühit və insan”, Bakı, “Elm” nəşriyyatı – 2006, s. 258.
4. Fəqan Əliyev, Akim Bədəlov, Eldar Hüseynov, Fərhad Əliyev. “Ekologiya”. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı; “Elm”, 2012, - 828, s-551.
5. Məhərrəmov A.A. Xəzər dənizində ətraf mühitin mühafizəsi və bioresursların idarə edilməsi sahəsində əməkdaşlığın beynəlxalq-hüquqi problemləri. Dərs vəsaiti.B.:Çaşıoğlu, 2007, s.12.
6. <http://www.azerbaijan.az/>
7. <http://e-qanun.az/framework/41551>
8. <http://eco.gov.az/>

*Джаббар Исрафил оглы Исмаилов
доцент кафедры “Географии и экологии”,
Конул Яшар кызы Абдуллаева
мастер Азербайджанский Университет Кооперации
konul.abdulla98@mail.ru*

Экономическое и социальное положение Каспийского моря

Резюме

Целью исследования - является определение экономической и социальной оценки Азербайджанского сектора Каспийского моря, экономических характеристик природных ресурсов, сущности международно-правового статуса, прогнозирования экологического мониторинга морских вод.

Методология исследования - в работе использованы системный подход, анализ, логическое обобщение, методы и сравнительного анализа.

Важность применения исследования - правильная оценка природных ресурсов Каспийского моря с экономической и экологической точки зрения, сущность и результаты актуального вопроса правового статуса, изучение морского экомониторинга.

Результаты исследования - результаты исследования показывают, что природные ресурсы Каспийского моря находятся в очень выгодном положении в экономической сфере, и основная тенденция заключается в том, что добываемая нефть непригодна для морской биоты в экологической сфере. В то же время проекты, реализуемые в нефтегазовой сфере, степень загрязнения моря углеводородами и т.д. был изучен. Суть правового статуса была предметом противоречивых дискуссий между 5 прикаспийскими государствами в течение многих лет, но 12 августа 2018 года он был урегулирован конвенцией, состоящей из 24 статей. Прогнозирование экологического мониторинга интенсивно и оперативно оценивается в азербайджанском секторе Каспийского моря, и в этом направлении разрабатываются как глобальные, так и местные многоцелевые программы.

Оригинальность и научная новизна исследования - результаты исследования и полученные в ходе исследовательской работы адекватны официальным данным и носят инновационный характер.

Ключевые слова: *Каспийское море, экономические, социальные, экологические, природные ресурсы, контракт, консорциум, проект, нефть, газ, конвенция, статус, оценка, мониторинг.*

*Jabbar Israfil Ismayilov
Associate Professor of Geography and Ecology,*

*Konul Yashar Abdullayeva
Master Azerbaijan Cooperation University
E-mail: konul.abdulla98@mail.ru*

Economic and social position of the Caspian sea

Summary

The purpose of the study is to determine the economic and social assessment of the Azerbaijani sector of the Caspian Sea, the economic characteristics of natural resources, the essence of international legal status, the forecasting of environmental monitoring of marine waters.

Research methodology - systematic approach, analysis, logical generalization, methods and methods of comparative analysis were used in the research work.

The importance of the application of the research is the correct assessment of the natural resources of the Caspian Sea from the economic and ecological point of view, the essence and results of the current legal status issue, the study of offshore eco-monitoring.

The results of the study - the results of the research suggest that the natural resources of the Caspian Sea are in a very favorable position in the economic sphere, and the main trend is that the extracted oil is unsuitable for marine biota in the environmental sphere. At the same time, the projects implemented in the oil and gas sector, the degree of pollution of the sea with hydrocarbons, etc. has been studied. The essence of the legal status has caused controversial discussions between the 5 Caspian littoral states for many years, but on August 12, 2018, it was resolved by a convention consisting of 24 articles. Forecasting of environmental monitoring is intensively and operatively assessed in the Azerbaijani sector of the Caspian Sea, and both global and local multi-purpose programs are being developed in this direction.

Originality and scientific novelty of the research - the results researched and obtained in the research work are adequate to the official data and are innovative.

Key words - *Caspian Sea, economic, social, environmental, natural resources, contract, consortium, project, oil, gas, convention, status, assessment, monitoring.*